

Är liberala partier dömda till marginalisering?

Tommy Möller

Föreläsning vid 1998 års Ohlindag 14 november 1998

Först några begreppsbestämningar. Med *liberala partier* avses de traditionella liberala partierna, som folkpartiet och olika systerpartier till folkpartiet. Förvisso har även andra partier än de traditionellt liberala genomgått en liberalisering, ibland på ett så påtagligt sätt att de numera kan karakteriseras som liberala partier; ett exempel på detta är Labourpartiet i England. Men här gäller alltså frågan om det är de *traditionella* liberala partierna som är dömda till marginalisering. Med *marginalisering* avses ett tillstånd där handlingsutrymmet begränsar sig till att just på marginalen – i maktens periferi – påverka skeendet. Ett partis marginalisering kan men behöver självfallet inte vara relaterad till dess storlek. Också andra faktorer är av betydelse. "Dömda till marginalisering" låter möjligen något ödesmättat. Frågan är vem som är dömer, och vad som avses med döma. Formellt är det de nyckfulla väljarna. Men i själva frågan ligger en outtalad förutsättning: att det är de liberala partiernas *öde* att marginaliseras. Det skulle följaktligen vara fråga om en sorts naturlag som gör sig gällande, ett deterministiskt tänkande av samma slag som fanns inom borgerligheten – och kanske i särskilt hög grad inom folkpartiet – under 1950-talet. Skillnaden var att det då var fråga om determinism med optimistiska förtecken. Den analys som då gjordes inom folkpartiet mot bakgrund av att arbetarklassen började krympa och medelklassen växte var följande: välståndet växte snabbt, alltfler människor fick en väsentligt förbättrad materiell levnadsnivå, och i takt med att människorna fick det allt bättre ställt skulle deras värderingar förändras och de skulle därmed komma strömmande till folkpartiet. Analysen var analog med den som gjordes inom socialdemokratien. Men det fanns en skillnad när det gällde själva slutsatsen av samhällsförändringen. Medan socialdemokraterna började tala om "det starka samhället" talade folkpartiet om "bottentrygghet". Termen var möjligen olyckligt vald, eftersom man lätt kunde associera till en trygghetsmodell av bottenmärke, men det var innan de politiska konsulternas intåg i politiken. Människornas värderingar och livsstilar förändrades ungefär på det sätt man tänkte sig inom folkpartiet. Det visade sig ändå vara en felbedömning som gjorts. Problemet var att det var ett *statiskt* synsätt som låg till grund för analysen. Också de politiska partierna förändrade sig nämligen. Socialdemokraterna utvecklades snabbt och med stor skicklighet till ett medelklassparti. Det starka samhället blev en effektiv murbräcka i partiets elektorala förnyelseprocess. Medelklassen slöt upp bakom välfärdsstaten. Och när också bondeförbundet, med en metamorfos som varken förr eller senare skådats i svensk politik, omvandlades till centerpartiet, krympte utrymmet ytterligare i den politiska mitten. Nu är den här typen av determinism i själva verket vanligt

förekommande i politiken. När Carl Bildt under hela sin partiledaretid talat om att moderaterna är "framtidens parti" är detta i grunden ett uttryck för samma tankesätt som liberalerna visade prov på under 1950-talet.

Att vi gärna hemfallet till determinism av denna typ är lätt att förklara. Alltsedan Marx har det inom samhällsvetenskapen funnits en strävan efter att formulera stora berättelser och dessa är inte sällan ödesorienterade; ytterst handlar det om en längtan efter ordning och struktur. Vi söker efter mönster, för att få överblick och för att kunna orientera oss. Oftast misslyckas vi. Den sociala verkligheten är alltför mångfacetterad för att det skall vara möjligt att med framgång tillämpa naturvetenskapligt influerade metoder.

Men att man inom *politiken* hemfaller till determinism handlar naturligtvis delvis också om ett önsketänkande. Ingenting är kan ju vara underbarare än att vara i förbund med framtiden. Och få saker torde vara värre än att vara förvissad om att *inte* vara det.

Låt mig bara erinra om att utgångspunkten i den liberala läran är föreställningen om individen som en förnuftig, rationell varelse, som är i stånd att göra fria val. Framtiden blir vad man gör den till. I liberalismens väsen finns motsatsen till determinism.

*

Vi samhällsvetare – statsvetare såväl som nationalekonomer – är sällan nödbedda när det gäller att tillhandahålla prediktioner. Problemet är emellertid att vi sällan är bra på att göra sådana. Vi är ganska hyfsade på att förklara sådant som redan skett, och vi blir möjligen allt bättre på att förklara implikationerna av det samtida skeendet. Men prognosmakeri – och för den skull rådgiveri – är och kommer åtminstone vad statsvetarna anbelangar aldrig att bli starka sida. Jag skall trots detta, genom att erinra om några betydelsefulla utvecklingstendenser, utfärda en prognos om hur jag tror väljarna kommer att förhålla sig till liberala partier – och till liberala idéer.

*

Just för tillfället ser läget ganska dystert ut för de (traditionella) liberala partierna. Men i genomsnitt har dessa partier samlat omkring 15 procent under efterkrigstiden i de val som ägt rum i Europa. Men det har skett en liten nedgång. Under perioden 1945-65 var genomsnittresultatet 16,6 procent. För perioden 1965-90 var genomsnittet 14,7 procent. Det har alltså gått nedåt, men inte så mycket.

I några länder är de liberala partierna ganska stora. I Luxemburg (Demokratesch Partei), Danmark (Venstre), Frankrike (Union pour la Démocratie Française) och Schweiz (FDP) ligger genomsnittsnivån för de liberala partierna under efterkrigstiden mellan 18 och 24 procent. I Sverige, Nederländerna (VVD, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie) och Belgien (PVV/PLP) ligger nivån mellan 12 och 18 procent.

Totalt sett har liberala partier i genomsnitt suttit vid makten i 52 procent av tiden sedan 1945 i Europa. Sju länder har haft liberala regeringschefer.

Man måste, i ett rimligt historiskt perspektiv, ha ganska märkliga

kriterier för "marginalisering" om man vill göra gällande att de liberala partierna i Europa har spelat en roll av den karaktären. Men nu är det inte det förgångna som gäller utan framtiden. Det vore likväl anmärkningsvärt om jag höll en föreläsning på detta tema utan att erinra om den välkända tesen om att *liberalismen segrat sig till döds*. Efter tre stormiga decennier vann de frisinna under Karl Staaff's ledning kampen om rösträtten och parlamentarism. Ironiskt nog fick Staaff aldrig själv uppleva den dagen då allmän rösträtt för män och kvinnor genomfördes och då kungamakten inskränktes, ja marginaliserades. Det var den första, mest påtagliga och hittills största segern för de svenska liberalerna. Målmedvetenheten hade varit så stor att forskare i efterhand har karakteriserat den tidens liberaler som en enfrågerörelse.

Kampen mot det gamla privilegiesamhället varit så intensiv att musten gick ur de frisinna när kampen väl var vunnit. En känsla av programlöshet infann sig, på samma sätt som för socialdemokraterna långt senare. Man kan i det här sammanhanget ställa sig frågan varför socialdemokraterna haft det lättare att hantera politiskt existentiella kriser. En förklaring kan vara att socialdemokratin, i högre grad än folkpartiet, kan beskrivas som ett maktparti, vars inneboende strävan det är att ägna sig åt just maktutövning.

En annan förklaring, som är uppenbar och som måste framhållas, är att socialdemokratin, kanske just för att partiet är ett maktorienterat parti, varit utomordentligt skicklig att anpassa sig till en förändrad omvärld. För frisinna och liberaler följde några år av hård prövning. På 1920-talet sjönk den sammantagna frisinna och liberala väljarandelen drastiskt. Men någon maktmässig marginalisering var det knappast fråga om. Tvärtom fanns det inte en fråga av betydelse som de frisinna under Carl-Gustaf Ekman's ledning inte hade inflytande över. Med Ekman fick vi ett nytt statsvetenskapligt begrepp: *vågmästeri*. I motsats till vad många idag tror betyder det att man i kraft av sin position i det politiska kraftfältet förmår att manövrera på ett sådant sätt att man inte bara blockerar och ger stöd – utan faktiskt också aktivt styr skeendet. Ekman var vågmästaren, oavsett om han var statsminister eller inte var det han som styrde svensk politik under det parlamentariskt kaotiska 1920-talet.

Folkpartiet fick så småningom också en ny uppgift. När socialdemokratin – tillsammans med den borgerliga vänstern – vunnit kampen om den politiska demokratin riktade partiet blicken mot den "ekonomiska demokratin". Alltsedan dess, 1920-talet, har denna konfliktdimension kommit att strukturera svensk politik. Det nybildade folkpartiet förde en traditionell marknadsliberal politik. Angreppen var hårda mot socialdemokratin's socialiseringsplaner.

Med valet av Bertil Ohlin till ny partiledare 1944 gjorde socialliberalismen sitt inlägg. Folkpartiet fick en mer positiv syn på staten. Men att staten tilldelades en aktivare roll innebar inte att den positiva inställningen till marknadsekonomin övergavs. Tvärtom kom folkpartiet under Ohlin's ledning att gå i spetsen för det borgerliga planhushållningsmotståndet efter andra världskriget. Att detta motstånd resulterade i att socialdemokratin retirerade från sina

socialiseringsplaner är det kanske bästa exemplet vi hittills skådat på att oppositionspartier inte behöver vara marginaliserade utan tvärtom kan utöva ett högst betydande inflytande.

Någon maktisolering för folkpartiets del var det alltså knappast fråga om, trots att partiet befann sig i ständigt oppositionsställning. I Sven-Erik Larssons Ohlinbiografi framskymtar vidden av denna indirekta maktutövning. Genom sina kunskaper om ekonomisk politik framtvängde Ohlin en ständig politisk men också intellektuell skärpning inom socialdemokratin i dessa frågor.

Alltsedan socialliberalismen inkorporerades i folkpartiets ideologi har en latent spänning funnits mellan marknadsliberalism och socialliberalism. De båda idériktningarna har existerat sida vid sida och dominerat omväxlande. I 1972 års partiprogram, som arbetades fram under den tid då vänstervindarna blåste som starkast, spelade det marknadsliberala arvet en förhållandevis undanskymd roll. Inte i något annat fp-program har synen på staten varit så förbehållslöst positiv. Kritiken mot marknadsekonomin var sett med dagens perspektiv förvånansvärt skarp; skarpare, skulle jag vilja påstå, än de invändningar som numera finns i socialdemokratiska manifest av officiell karaktär. Det marknadsekonomiska systemet sades ha sådana mekanismer, som om de fritt fick verka, kunde medföra oacceptabel maktkoncentration, fördömande inverkan på miljön och sociala klyftor av ett slag som satte anständigheten ur spel.

Det marknadsliberala draget har sedermera återkommit. Men här har folkpartiet inte samma trovärdighet som moderaterna. Och när det gäller partiets andra ben – den generella välfärdspolitiken – har man blivit utkonkurrerade av socialdemokratin. Detta har varit och är folkpartiets öde sedan många år tillbaka – att vara inklämt i ett allt trängre mittfält, med två dominerade partier på vardera sidan.

*

Liberalerna har alltså i Sverige, liksom i andra länder, vunnit de stora slagen – om demokratin, marknadsekonomin och välfärdsstaten. Liberalismen har segrat – men samtidigt är liberala värden ständigt hotade. Eller snarare: liberalismen må ha segrat i *vissa* frågor men därmed inte sagt att liberala värderingar *genomsyrar* vårt samhälle. Toleransen i vårt samhälle är i flera avseenden låg. SNS demokratiråd undersökte i sin första rapport i vad mån tolerans var någonting utmärkande för svenskarna. Resultatet var nedslående. En tredjedel förordade dödsstraff, drygt en tredjedel var emot att invandarna skulle få rösta i de kommunala valen, nästan hälften tyckte det var fel att anställa homosexuella lärare i grundskolan, lika många var emot att muslimerna bygger moskéer, 75 procent ansåg att invandrare som erhållit svenskt medborgarskap skulle utvisas om de begick grova brott, två tredjedelar ville förbjuda vänster- och högerextremistiska partier. Listan kan göras längre. Helt klart är emellertid att toleransen sitter trångt i det svenska samhället.

*

Är då liberala *partier* dömda till marginalisering, när liberala värden är så uppenbart hotade? Läget rent partipolitiskt har aldrig varit värre än nu. I långt fler länder än Sverige är liberala partier utrotningshotade. Vi kan

konstatera att *partidentifikationen* sjunker oavbrutet, generellt sett, men i synnerhet i Sverige – och i all synnerhet vad gäller folkpartiet. Sedan 1968 har andelen övertygade fp-väljare minskat med 27 procent.

Motsvarande siffra för de övriga partierna är 12-15 procent. Andelen fp-väljare har alltså inte enbart blivit väsentligt färre – de har också blivit väsentligt mer trolösa, allt svagare i anden. Mindre än en tredjedel av fp-väljarna har i samband med de senaste valen uppgett sig vara övertygade anhängare. Jag tror inte jag säger något särskilt uppseendeväckande originellt om jag påstår att partiet lever farligt. I årets val var det nära spärrgränsen. Enligt vallokalundersökningen var det dessutom långt ifrån alla fp-väljare som ansåg att fp var det bästa partiet. Det hade alltså varit ännu närmare spärrgränsen om inte en grupp framförallt kristdemokratiska sympatisörer taktikröstat på folkpartiet.

Det svenska partiväsendet har i ett historiskt perspektiv varit exceptionellt stabilt. Sedan statsskicket demokratiserats och det proportionella valsystemet införts har en nedfrysning av partistrukturen skett. Under senare år har turbulensen varit desto starkare. Nya partier har kommit till, väljarna har blivit trolösare och nyckfullare. Det talas om en kris för partiväsendet, i en snävare mening handlar det framförallt om de etablerade partiernas kris. Den fråga som man idag måste ställa sig är vilket av de gamla partierna som skall bli första att åka ut ur riksdagen. Det kan bli folkpartiet.

Vad är problemet? Sedan Berlinmuren föll råder en bred enighet om marknadsekonomi och välfärdsstat i de flesta demokratier. Oenighet finns förvisso, men den handlar om tekniska aspekter om hur man från politiskt håll kan få marknadsekonomi att fungera så bra som möjligt, och om hur välfärden skall organiseras för att vara så effektiv som möjligt.

Demokratin hämtar inte längre sin legitimitet i den omständigheten att den kan jämföras mot en svart fond – de gamla kommuniststaterna. När vi idag talar om demokratins kris måste vi vara klara över att det sker mot bakgrund av att demokratin aldrig stått starkare på det globala planet. I de etablerade, västliga demokratierna finns problem. De traditionella strukturerna har blivit alltmer dysfunktionella när det gäller att kanalisera folkviljan. Det finns en misstro mot politiker och politiska institutioner.

Vi talar dock numera om demokratins *optimumkriterier*, inte minimumkriterier. Vi har höjt kraven. Medborgarnas misstro är i den meningen sund. Auktoritetstilltron har blivit mindre. Väsentligt mindre. Den amerikanske statsvetaren Ronald Ingleharts teori om framväxten av post-materialistiska värderingar kastar ljus över liberalismens seger och kris. Bättre utbildning, materiell standardutveckling har gjort människorna mindre auktoritetsbenägna och mer individualistiska. På ytan är liberalismen förverkligad. Aldrig förr har så många människor haft reella möjligheter att förverkliga sina livsprojekt. Individernas autonomi är sammantaget sett större än någonsin.

Men Inglehart visar att dessa värderingsförändringar inte är självklara. I tider av ekonomisk osäkerhet finns en tendens att människor åter efterfrågar ett auktoritärt ledarskap. Inglehart kallar detta för *auktoritetsreflexen*. Här har vi ett verkligt test på demokratins internalisering.

I länder och regioner som genomgår kriser eller snabba och omvälvande

förändringar är nämligen detta mönster särskilt tydligt. Osäkerheten ger upphov till en längtan efter det som vår statsminister förra året i euforiska termer kallade för stabilitet. Och längtan efter stabilitet är i grunden en längtan efter starka ledare.

Liberalismen må ha segrat när det gäller rösträtten, statsskicket, marknadsekonomin och – även om det bestående i denna seger ter sig oviss – välfärdsstaten. Men morgondagens konflikter är knutna till *internationaliseringen* och dess konsekvenser.

I Bert Levins och Lennart Nordfors' analys av olika tänkbara framtidsscenarier finns genomgående tydliga *förlorarkategorier*. Det gäller oavsett vilket scenario som tar överhanden. Det är de lågutbildade, resurssvaga i samhällets periferi, boende i områden utanför de dynamiska tillväxtregionerna där kunskapsamhället frodas, verksamma i gammal tillverkningsindustri – om de alls är yrkesverksamma.

De sociala klyftorna kommer definitivt inte att bli mindre. Och det handlar långtifrån enbart om ekonomisk fördelning. Risken är att de svaga inte bara blir fler utan alltmer marginaliserade – på livets alla områden. Att deras delaktighet i samhället blir än mindre. Redan i dag ser vi dessa tendenser. När utvecklingen accentueras ytterligare är det möjligen inte så illa att demokratin hotas. Men det är utan tvekan ett hotfullt och oroande scenario.

Vad kan liberala partier spela för roll när det gäller att hantera de krav som denna utveckling medför? Kanske är just den liberala kluvenheten i den ständigt aktuella avvägningen mellan frihet och trygghet i själva verket en förutsättning. Det är alltså fråga att bejaka friheten och framåtskridandet, det nya, samtidigt som man värnar tryggheten om de svaga. För mycket betoning på det förra kan få förödande konsekvenser på sammanhållningen i vårt samhälle, för mycket betoning på det senare kan leda till förlorade möjligheter.

Men detta är självfallet en trusim. Och alla är väl medvetna om att denna kluvenhet också är en bidragande förklaring till att man kan sätta en rubrik på denna föreläsning med innebörden att liberala partier är marginaliserade.

Nationalstaten och nationalismen har mer än något annat kommit att forma de övergripande förutsättningarna för social samlevnad de senaste två århundradena. Nationalismen står på en fundamental nivå i konflikt med individualismen. Individualismen bygger på fria individers rätt och möjlighet till rörlighet – över klass- och nationsgränser. Individualismen är den naturliga premissen i internationaliseringens samhälle.

Det handlar inte bara om rätten att röra sig fritt över sociala och territoriella gränser. Det handlar framförallt om tolerans. Och på just den här punkten är liberalismen som idébas omistlig i det nya samhället. Om de idag existerande liberala *partierna* också är det är mer tveksamt. Att *det inte* skulle finnas något som helst samband mellan å ena sidan idéer och å andra sidan de organisatoriska strukturer som på ett mer uttalat sätt bär upp dessa idéer framstår dock möjligen som egendomligt.

Hur detta inflytande från liberala partier sedan tar sig uttryck är delvis en annan sak. Det kan – men behöver inte – vara fråga om konventionell maktutövning. Därmed är jag slutligen tillbaka till frågan om marginaliseringen.

Ett exempel på en maktutövning som varit framgångsrik är det sätt på vilket folkpartiet under Bengt Westerberg förhöll sig till de flyktingfientliga strömningarna i början av 1990-talet – och kanske alldeles särskilt till Ny demokrati.

Det är känt att det såväl inom andra partier på den borgerliga sidan som inom de egna leden fanns kritiker till den kompromisslösa och avvisande hållningen till nydemokraterna som Westerberg representerade. Varför, frågade man sig, skulle man inte utnyttja de möjligheter som fanns till att bedriva borgerlig politik på ett mer konsekvent sätt när det ändå fanns borgerlig majoritet? För Ian Wachtmeister var målet att få komma in i de politiska salongerna, att få sitta med i direkta överläggningar med de andra borgerliga partiledarna, att få vara med och styra landet. Om detta skett vet ingen hur det kunnat gå.

Nu är jag inne på något av det mest vanskliga som finns – kontrafaktiska förklaringar. Jag betonar därför: ingen *vet* hur det hade kunnat gå. Men antag att Wachtmeister fått komma in i finsalongen. Att han hade fått utse några representanter med säte i finansdepartementet och statsrådsberedningen. Ny demokrati hade inte bara kunnat få inflytande i sak – detta hade nog i många fall kunnat accepteras – utan partiet hade också blivit rumsrent. Ett parti bland andra partier. *Möjligen* – jag understryker möjligen – skulle vi då idag haft ett parti på högerkanten som påminner om Nationella fronten i Frankrike.

Men detta skedde ej. Nydemokraterna förvägrades det erkännande som det hade varit fråga om. Partiet sattes istället under stress. Vann visserligen opinionsframgångar i det korta perspektivet – minns att ny demokrati under 1993 var uppe i 10-12 procent i opinionsmätningarna. Men det förhållandet att partiet blev aldrig insläppt i stugvärmens bidrog med stor sannolikhet till det moras och inre sönderfall som inträffade med början hösten 1993.

Man kan inte säga att folkpartiet – och i synnerhet inte Bengt Westerberg – belönades av väljarna för den strid man utkämpade i början av detta decennium mot flyktings- och invandrarfientliga krafter. Sannolikt bidrog denna strid tvärtom till det valnederlag man led i 1994 års val. Men just i denna omständighet finns enligt min mening nyckeln till svaret på rubriken för denna föreläsning. Valnederlaget bidrog till att göra folkpartiet mindre och i den meningen mer marginaliserat – särskilt vid beaktande av att valet också resulterade i ett regeringsskifte. Men det agerande jag här berört var allt annat än ett marginaliserat partis verk. "Ett parti kan inte både vara litet och utan inflytande", sa Gunnar Helén när han under jämviktsriksdagen argumenterade för varför folkpartiet borde samarbeta över blockgränserna. C-G Ekmans ande svävade åter över folkpartiet. Ändå kan man säga att det var ett nytt skede i folkpartiets historia som nu inleddes, efter ett kvartssekel med Bertil Ohlin vid rodret. Partiet gjorde precis som centerpartiet, till folkpartiets förtret, gjort vid så många tillfällen såväl tidigare som senare – ingick en nära allians med den socialdemokratiska regeringen i syfte att nå sakpolitiska resultat till gagn för landets intressen.

Politiken fullföljdes under Ola Ullsten och Bengt Westerberg. Det fanns en stark önskan att bryta ned de blockgränser som inte bara uppfattades som artificiella och omotiverade utan också utgjorde hinder för

folkpartiets politiska manöverutrymme. Partiet kände sig instängt. Men det vore alltså fel och orättvist att säga att politiken *bara* handlat om sakpolitiska uppgörelser enligt det koncept som centerpartiet alltsedan partiets tillblivelse haft som varumärke. Även idépolitiken och opinionsbildningen har stått i förgrunden. Striden mot de flyktingfientliga krafterna är det tydligaste exemplet på det.